

Kelemen Gábor
Heller Ágnes Lukács Györggyel,
s azon az úton,
amit Lukács nem választott

Heller Ágnes 1947-ben lett Lukács György tanítványa. A Lukács filozófiájában szellemi orientációt találó és benne egy számára új messiánisztikus kommunista közösséghez való tartozás reményét is felébresztő Heller 1949-ban egyik napról a másikra azzal került szembe, hogy Lukácsot elhagyja hódoló egyetemi hallgatói köre, s őt is erre agítják. Heller azonban kitartott. Hitt Lukács tanításában, s egyike maradt a maroknyi csapattá zsugorodott követőknek. Lukács ugyan 1971-ben meghalt, ez azonban egyáltalán nem vetett véget intellektuális kapcsolatuk tovább formálódásának. Heller vonzódása, s Lukács eszméivel való dialógusa a nagy gondolkodó halála után sem szűnt meg, sőt Heller legeredetibb, a mester művét radikálisan továbbfejlesztő munkái csak egy évtizeddel azt követően kezdtek sorjázni, hogy Lukács eltávozott az élők sorából. Heller Lukáccsal való nyitott és lezáratlan eszmecseréje – habár már régóta nem a történelem és az erkölcs elmélete, illetve a szégyen vizsgálata terén magára vett kötelezettségként – több síkon ma is folytatódik. Lukács arcképe és könyvei Heller dolgozószobájának fontos relikviái, a filozófusnő történelmi képzeletének ihletői. Heller – szinte kihallgatva a holt filozófus műveinek beszélgetését – újra és újra talál ellentmondásra vagy éppen ellenkezőleg, becsben tartásra érdemes momentumokat a lukácsi eszmék körében. A reggelente rendre a mesterrel újratertett, megújított gazdag szellemi viszony tudatával ébredő Heller olyan szenvedélyes filozófus, aki fáradhatatlan erőfeszítéssel, idővel egyre több téren emelkedett egy sorba Lukáccsal, sőt néhány területen számottevően továbblépett mesterénél.

Nem egyetlen, hanem több Lukács van, mondta Heller nyolcvanhárom éves korában.

Időrendben haladva az *első* Lukács *A lélek és formák*, valamint *A regény elmélete* írója, melyek közül, az előbbit Heller a posztmodern korai, máig hiteles

kifejezésének és mindenekelőtt modern irodalmi műnek tartja.

A *második* Lukács *A történelem és osztálytudat* szerzője, az eldologiasodás jelenségének tanulmányozója. Ezt a művet Heller a marxista filozófia egyetlen eredeti, kora filozófiai dilemmáit Marx színvonalán tárgyaló könyvének tekinti.

A *harmadik* a marxista irodalomkritikus Lukács, aki közreadott néhány ragyogó elemzést és értelmezést a német klasszicizmusról, ugyanakkor a 19.

századi realizmusnak igen egyoldalú, dogmatikus és antimodernista szemléletét nyújtja.

A *negyedik* a kommunista író, az *Ész trónfosztásának* szerzője, a Nietzsche és fiatal korának más imádott filozófusait megvádoló Lukács.

Az *ötödik* a generációkat (köztük Heller nemzedékét is) gondolkodni tanító Lukács, aki a tante rembe lépve maga mögött hagyta akkori könyveit jellemző dogmatizmusát.

A *hatodik* pedig a *gyilkos politikai rendszer ideológiáját támogató* Lukács, aki mindemellett egyúttal belső eretneke is volt a rendszernek.¹ (Heller e felsorolásban nem tesz különbséget a háborús viszonyokban a Tanácsköztársaság kommisszáriaként működő és a békeidőben a kommunista pártot kiszolgáló Lukács között.)

Az itt következőkben arra a kérdésre keresek választ, hogy az évek során miképpen változott Heller Lukács tanai iránti ragaszkodása, milyen kapcsolati minták írhatók körül Heller Lukáccsal való viszonyában, s a fenti hat közül melyik Lukács került előtérbe Heller egy-egy alkotóperiódusában. Az életét többször újrakezdő Lukácsnak, Heller szerint, egy idő után elfogyott az ereje vagy a bátorsága a radikális megújuláshoz. Heller mindenképpen el akarja kerülni a megkövültté válást. „Lukács sírköve alatt mégy! A hetedik te magad légy!” parafrazeálhatnánk József Attila szavait annak a filozófiai programnak a jellemzésére, melynek megvalósításában Heller akkor jutott az utolsó fokra, amikor letudta a Lukáccsal szemben érzett és váltalt összes, művekben visszafizetett adósságát.

A FILOZÓFUS EMLÉKIRATA, AVAGY FILOZÓFIÁJÁNAK TÖRTÉNETE

Heller több formában is elbeszélte filozófiájának történetét. Kőbányai János *Bicikliző majom* című, 1998-ban megjelent interjúregénye nyitja a sort. „János, ez az interjú veled felér egy pszichoanalitikus terápiával”, mondja Heller a kötet befejező részében.² A gördülékennyé és kerekké formált, memoárszerűvé szerkesztett szöveg fonalát ugyan a kérdező Kőbányai tartja kézben, de maga a fonal, tudniillik a kérdések sora, láthatatlan marad. A kötet sokrétűen és gazdagon dokumentálja Heller Lukáccsal való kapcsolatát. Noha ez a mű vált mind Kőbányai, illetve a Múlt és Jövő Kiadó, mind pedig Heller legnépszerűbb hazai könyvévé, a koprodukcióban készült alkotás, valami oknál fogva, mégsem lett a foucaulti szubjektumfunkció-felfogás értelmében a magyar-zsidó értelmiségi sors „diszkurzivitást megalapozó” szövegévé, s a Heller to-

vábbi életútját feltáró szövegek kiindulópontjává sem. A filozófusnő ezután egy szólóban írt memoárt jelentetett meg *New York nosztalgia* címmel. A filozófia személyes, de nem közvetlenül, írja ebben az emlékiratában.³ A beszélgetőtárs szempontjait nélkülöző memoárban csak Heller szelekciós elvei és impressziókeltő szándéka érvényesül. Ez a krónika ugyan nem éri el a korábbi közösen készített interjúregény mélységét, mindemellett tovább árnyalja a Lukács–Heller viszony képét. „Magam is azok közé tartozom, akik szívesen isznak, táncolnak, mulatnak, de mindig meg akarják tartani a három lépés távolságot”, jegyzi meg Heller azt követően, hogy elmondja: „Lukácsot életében többnyire Lukács elvtársnak szólítottuk, egymás között s halála után mindig Gyuri bácsinak”.⁴ A New Yorkban töltött két évtized krónikája végén Heller a barátság és a szeretet különbségét tárgyalja. „Csak a szeretet lehet örök, mert az nem feltételez kölcsönösséget”,⁵ magyarázza Heller a Goethét gyakorta idéző Lukácsból merítve. A tanítványaival Lukács – feltétlen bizalomra és hűségre épülő – kapcsolata, úgy tűnik, szeretetteljes volt, s az évek során baráti irányba mozdult. Heller, akinek minden barátja filozófus vagy legalább köze van a filozófiához, egyfajta befejezetlen ügyként, egy zárójelbe tett mondatban hozza szóba a mester-tanítvány barátság problematikáját: „(A tanítványokkal való barátság egy egészen más műfaj, melyről egyszer később talán beszélni fogok.)”⁶ A következő életrajzi kötetben Heller a hagyományos interjú módszerét részesíti előnyben. A Rózsa Erzsébet által jegyzett, az identitás, a világpolgári lét és értelmiségi hivatás kérdéskörére összpontosító *Se félelem, se harag* című könyvnek kevés új hozadéka van a Heller-Lukács kapcsolat tárgykörében.⁷ Jólal többet mond erről egy Rózsa által korábban készített rövidebb interjú. Heller a következőket jegyzi meg Lukácsról: „Nagyon nehéz elképzelni a beszélgetést vele, akik csak a könyveit ismerik... Beszélgetéseiben ő sosem volt dogmatikus, sose volt ortodox, mindig arra figyelt, amit a másik mondott”.⁸ Az 1960-as évek közepének nevezetes korčulai találkozóira (1965, 1966 és 1968) visszaemlékezve Heller így idéz fel egy – Lukácsról későbbi könyvet író – Lucien Goldmann-nal folytatott beszélgetést: „ő volt az, aki a fiatal Lukácsot nagyra értékelte, de a későbbi Lukácsról nem tartott semmit. Erről vitatkoztunk sokat, mert én akkor még nem fogadtam el azt, hogy csak a korai Lukács a zseniális filozófus. Neki volt igaza”.⁹ Hetvenkilenc éves korában Heller elhatározta, hogy egy öt napig tartó előadássorozaton adja elő filozófiájának történetét, amit azután magyarul és más nyelveken is megjelentetett. Az önnön filozófiai pá-

lyáját bejáró, feltérképező és értelmező könyv nem igazán filozófiatörténeti munka. Heller maga is említi, hogy „egy életet nemcsak egyféleképpen lehet elbeszélni”. Filozófiájának története szintén többféleképpen elbeszélhető, s nem valószínű, hogy Heller – aki „mint a személyiségetika filozófiai bajnoka”, ahogy utal egyik nagy filozófiai teljesítményére – volna a legmegfelelőbb e feladat elvégzésére. A hallgatóság jelenléte, figyelme és érdeklődése bizonyára impulzusokat adott a végső változat elkészítéséhez. Amikor valaki a saját életével szoros kapcsolatban álló életműve elbeszélésébe fog bele (amit egy morális küldetéssel rendelkező filozófus esetében nem indokolt teljesen szétválasztani), gáttakkal és akadályokkal tűzdelt önismereti kalandra vállalkozik. Az ehhez szükséges önreflektív munkához nagyon jól jöhet egy, a kimondatlan, tudatelőttés, néma foltként létező tartalmak felszínre törését és egységes történetbe illesztését segítő – a poklon és purgatóriumon átvezető – Vergilius típusú kísérelő jelenléte. Nem vitatom, hogy Heller filozófiája összefüggő és összeillő rendszer, azt azonban igen, hogy minden esetben koherens maradt az elbeszélésben. A Lukáccsal kapcsolatos, illetve a hozzá fűződő viszonyát érzékeltető megállapításai helyenként töredezetek. „Sok mindent tanultam Lukáctól, majdnem mindent, de filozófiát alig”,¹⁰ jelenti ki az a Heller, aki számára éppen a filozófia a szinte minden. „Húszéves koromtól csaknem nyolcvanéves koromig [...] sok minden megtörtént velem, de egy azonban soha: egyetlen pillanatra sem hagytam abba a filozófiát művelni”,¹¹ mondja öntudatosan Heller, jelezve, hogy mennyire *pervazív* szerepként éli meg a filozófiát. A minden más szerepviszonylatot átható filozófiai szerepidentitás nem alakulhat ki modelltanulás nélkül. Lukács rendszer-, történet- és művészetfilozófiájának Hellerre gyakorolt befolyásáról (arra való reflektálásáról, ellenazonosulási törekvéséről) vaskos kötetet lehetne írni, s kimutatni, hogy az „alig” fogalma ebben az esetben „számottevő”-nek értendő.

„Goethe mondása – hogy minden ember lehet »komplett« – az a mondás, amelyet Lukács olyan gyakran idézett, és amelyben oly kevéssé hitt”, alapítja meg a filozófusnő, anélkül, hogy megkísérelné igazolni azt, hogy a szinte goetheianus Lukács nem hitt ebben az eszményben. (Más kérdés, hogy legfeljebb csak általánosságban, de nem konkrétan érdekelték az általa jelentéktelennek tekintett emberek.) Az eredeti idézet *Az esztétikus sajátosságai*ban egyébként így hangzik: „A legcsekélyebb ember is lehet teljes, ha képességei és készségei korlátain belül mozog”, melyhez Lukács hozzáteszi, hogy „Goethe egy messzire előrehaladott demokra-

tikus álláspontot foglal el”.¹² A csupán félmondat idézése érdemi részétől fosztja meg az állítást. Pedig az adottságait képességgé alakító, tisztességes, mély érzelmi kapcsolatot kialakító ember ideálja nagy karriert futott be Heller életművében. Lukáccsal kapcsolatos 1960-as évekbeli attitűdjét a következőképpen jellemzi: „Lukács példája úgy hatott rám, hogy az ő magatartásának ellenkezőjét akartam képviselni.”¹³ Mégis sokáig tartott, mire oda jutott, hogy szakított a Lukács által képviselt fejlődésmérettel, legalábbis a történelem vonatkozásában, miközben – ahogy írja – „a magam számára még mindig érvényesnek tartottam. A történelemben ugyan nincs fejlődés, de ami jómagamat illeti, én bizony fejlődtem”.¹⁴ Ez aligha tagadható. A fenti sorokban arra próbáltam rámutatni, hogy a reflexió és önreflexió aránya függhet a választott műfajtól. A fejlődési pálya koherenciáját, a gondolatok, érzések és akciók kölcsönhatását másképp mutatja a statikus és másképp a távolság-közelség viszonylatot dinamikusan változtató megközelítés.

A Heller-Lukács viszony narratív szekvenciája, továbbá a jelentésalkotással és történetkonstrukcióval kapcsolatos feltevések terén elsősorban ezekre az életutat és életmű-történetet megrajzoló munkákra támaszkodom. Heller „nem közvetlenül személyes” filozófiai műveiből pedig megkísérellek kibontani e kérdésre vonatkozó, attitűddel, értékekkel, érzelmekkel, vágyakkal, szándékokkal, azonosulási tendenciákkal és kollektív identitással összefüggő szubjektív tartalmakat.

KAPCSOLATI KÉSZÜLTÉSÉG

Míg Heller átélte a holokausztot s aktívan részt vett a hazai zionista mozgalomban, addig Lukácsnak egyikben sem volt közvetlen tapasztalata. Lukács a magyar zsidóság ahhoz a kiegyezés után felnövő, egymást követő nagy nemzedékeinek köréhez tartozott, akik közül többen saját területükön a világ élvonalába emelkedtek. Számos történelmi helyzetnek (Tanácsköztársaság, Vörös Hadsereg, illegális munka, frakcióharc, 1956) volt aktív szereplője, de a magyar zsidóság nagy sorseseiméiből kimaradt. Ellentétben az emigrációban maradt tudósok zömével, Lukács 1945-ben hazatért. Hamarosan a Pázmány Péter Tudományegyetem Bölcsészettudományi Karának nyilvános rendes tanárává nevezték ki. Heller férje, Hermann István unszolására ment el Lukács *A kultúrfilozófia története Kanttól Hegelig* címmel tartott kurzusának egy előadására, ami fölöttébb megragadta. Így emlékszik vissza erre az előadásra: „Egy kutya szót sem értettem az egész-

ből. Csak azt az egyet, hogy ez az, amit nekem meg kell értenem. Az egész életemet fölteszem arra, hogy ezt megértsem. A fizikát töröltettem az indexemből és átmentem a filozófiára, hogy mindent megértsek.”¹⁵ A hányatott évek sodródása után Heller mesterre talált. Hermann-nal új csillagot választottak magunknak, s követni kezdték saját csillagukat. Ez a csillag Lukács György volt.

„Amikor kijöttem a nemzetközi gettóból – ott laktam egy pincében –, akkor majdnem mindenki, aki közel állt hozzám, halott volt. Az életet a semmiből kezdtem 1945-ben, mint egy második életet, azzal a meggyőződéssel, hogy túléltem a saját halálomat. Meg kellett volna halnom, mint a többieknek”, idézi fel Heller a „túlélők büntudatának” nagyon nehezen feloldható, gyötrő érzését.¹⁶ Az érzésük szerint „sorstársaik kárára” életben maradt zsidók büntudata és szégyene nem függött össze semmilyen általuk elkövetett vétekekkel, minthogy vétkesen és véletlenül túlélő áldozatok voltak. Ezzel szemben a zsidóüldözést zömében tétlenül néző flegma magyar társadalom joggal érezhette volna magát felelősnek, s élhetett volna át büntudatot és szégyent a történelem miatt. A múlttal való szembenézésre alkalmas nyújtó rövid demokrácia játéktere azonban 1947 tavaszára megszűnt, s az a gyászolásra képtelen állapot következett be, amit a Mitscherlich házaspár írt le először a II. világháború utáni Nyugat-Németországban.¹⁷ Ebben a szituációban az emberek a korábbi, trianoni tragédiaként átélt veszteségről ugyanúgy kénytelenek voltak hallgatni, mint az őket személyesen ért további (például államosítás, kitelepítés) szörnyűségekről, bántalmakról és károkról.

Hellert tízéves kora óta izgatta az a kérdés, hogy miképpen jön rá az ember valamire. Amikor elolvasta a fizika első Nobel-díjas női kutatójáról, Marie Curie-ről – aki nyolc évvel később a kémiai Nobel-díjat is elnyerte – szóló könyvet, elhatározta, hogy vegyész lesz. Ehhez a törekvéséhez, mint valamiféle állandósághoz az életében, a vézskorszak után is ragaszkodott. A budapesti egyetem fizika előadásaira (vegyészetre protekció híján nem vették fel) járva, tudópályára készült, ám Lukács György elszip-

Fotó: Kóhányai János

pantotta a természettudománytól, így erre nem került sor,¹⁸ emlékezik vissza a sorsfordító döntésre. E döntésnek több motívuma volt. Heller akkor még nem tudta, hogy feminista apjának az volt az álma, hogy filozófust vagy zeneszerzőt nevel a lányából.¹⁹ Auschwitzban elhunyt apja halálának részleteit, azt, hogy a németek elmenekülése után kitört tízfűjártásban halt meg, csak anyja halála után, az ő iratait rendezve tudta meg.²⁰ Heller több mint hatvan évvel később, *Trauma* című könyvében a következőt írja a traumatapasztalat szindrómájáról s a gyógyíthatatlanul megsebzett lélek esetleg sokkal későbbi, utóhatásként kialakuló neurotikus trauma-szindrómájáról: akik a pszichikai karakter kialakulása után szenvedték el a történelmi és egyéni traumát, azok neurozisszindrómája más, mint azoké, akik tizenhárom éves koruk előtt traumatizálódtak.²¹ Azoknál, akik a holokauszttrauma idején ennél idősebbek voltak (Jean Améry, Tadeusz Borowski, Primo Levi) gyakran fordult elő depressziót követő öngyilkosság.²² A traumaáldozat történetének elbeszélése nem katarzist, hanem a hegek feltépését, olyan újratraumatizációt eredményezhet, amibe bele lehet halni. A hallgatás viszont szinte elviselhetetlen, az átélt megaláztatást nem lehet teljesen elfojtani, az idő önmagában nem gyógyít, a szégyen nem múlik el magától. Heller az 1956-os forradalom előtt egy évtizeden át nem volt képes belépni az Újlipótváros területére, ahol a gettó volt, s ahol régebben a nyilasok minden percben megöl-

hették. Valahányszor arrafelé járt, szédülés, hányinger és rosszullet fogta el. A forradalmi események forgatagában Hermann-nal megmentőként rohantak el egy barát újlipótvárosi lakására. Heller csak utólag döbbsent rá arra, hogy bement arra helyre, amelynek addig már a megközelítésétől is pánik tört rá. Attól kezdve ez a tünete elmúlt, ám hamarosan más, hasonló szindróma jelentkezett. Nem mert végigmenni a Margit hídon úgy, hogy ne vonzotta volna a Duna ellenállhatatlanul: bele kell ugrania. Ekkor felkereste az egykor József Attilát is kezelő Rapaport Samu pszichoanalitikust, majd addig-addig gyakorolt, amíg végigment a hídon.²³

A túlélők háromféleképpen válaszoltak a holokauszttrauma szégyenére, írja Heller: „de mind a három válasz éppen azt fejezte ki, amit el akart takarni: a szégyent. Az első válasz a zsidóság megtagadása, illetve eltagadása. A második válasz tagadni, hogy a zsidók »speciális áldozatok« lettek volna. A harmadik megfeledezni Auschwitzról és csak a varsói gettófelkelésre emlékezni.”²⁴

Az asszimilált magyar zsidóságra, melyhez Lukács is tartozott, a zsidó származás jelentéktelenítése, vagy egyenesen tagadása volt jellemző. A kommunista és szociáldemokrata zsidók viszont azt tagadták, hogy őket nem elsősorban politikai hovatartozásuk, hanem zsidóságuk miatt üldözték. A háborút a Szovjetunióban átvészelt Lukács esetében ez voltaképpen így is volt, őt inkább érték atrocitások politikai nézetei, mint zsidósága miatt. A harmadik, a cionista válasz, az azok miatt érzett szégyen, akik hagyták magukat a vágóhídra hajtani, Lukácsnál közvetlenül nem merült fel, ám éppen a zömében holokausztot átvészelt zsidó tanítványi kör számára – egyfajta hazai sorközösséget biztosítva – Lukács mégis megkönnyítette azt, hogy ellenálljanak az Izraelbe aliázás vonzásának. Lukács apja „a teljes asszimiláció híve volt”.²⁵ Lukács olyan családban nevelkedett, melynek sem az ortodox, sem a neológ, sem pedig a cionista zsidósághoz nem volt köze. A továbbélés szégyene, családi vonatkozásban, munkaszolgálatban meghalt bátyja miatt támadhatott volna fel benne. Lukács azonban még élete végén is azt állította: az a tény, hogy zsidónak született, sosem volt lényeges befolyással a fejlődésére.²⁶ Amikor Heller Lukács tanítványa lett, ott tartott, hogy el akarta felejteni a holokausztot. „Súlyos neurózis” gyötörte, írja: „Szerettem volna elfelejteni a gyáva zsidót, noha mindannyian azok voltunk”.²⁷ „A halottakról elfeledkeztünk, azaz: igyekeztünk elfeledkezni: Nem éreztük, hogy felelősséggel tartozunk értük.”²⁸ Heller a mindennapi életben később sem érezte magát zsidónak, amennyiben nem foglalkoztatták zsidó kérdések, s azt a

feltételezést is elutasította, hogy Amerikában a hozzá közel álló zsidó társai „valamiféle kulturális vagy egyéb rokonság miatt lettek legközelebbi barátai”. „Fordítva áll a dolog – magyarázza – olyan emberek lettek lassan a barátaim, akik számára a zsidóság mást jelentett, mint az én számomra.”²⁹ Az ő számára pedig főként a túlélő örök adósságát jelentette és jelenti, melyet „áldozati művekkel” (ezek közé tartoznak az etikai írásai), valamint a sorsközösség vállalásával ró le. „Zsidónak születni semmi, önmagában nincs jelentősége, de aki megélte a zsidó sorsot, az hazug lesz, ha nem vállalja”,³⁰ szólal meg Heller életérzése.

A hazaérkezése után a kultúrpolitikában aktív szerepet játszó, külföldi utakra járó Lukács életében a tanítás és a tanítványokkal való kapcsolat fokozatosan nyert növekvő jelentőséget. Heller az előadások látogatásán túl eljárt Lukács fogadóórájára a tanszék könyvtárába, melyet Lukács jelenlétében az 1930-as évek német egyetemi atmoszférája lengett be. Harmadik látogatása során, emlékezete szerint, már volt bátorsága ahhoz, hogy vitába szálljon vele.³¹ 1949-ben, a Rákosi-diktatúra tombolásának – a Rajk-per, a Pálffy-per és más, kivégzéssel végződő koncepciós perek – korában, Lukács ellen is támadás indult, s mindössze öt tanítványában maradt annyi kurázsizs, hogy továbbra is eljárjon egyetemi óráira. Heller közéjük tartozott. „Akkor lettem Lukács igazi, bensőséges tanítványa”,³² írja Heller, majd így folytatja: „Lukácsnál egy csomó dolog volt, amivel nem érttem egyet, és az volt szép, hogy ezt megmondhattam neki, és el is fogadta. Hogy miért fogadta el? Azért, mert a Rudas-vita kapcsán hűséget mutattam, mert megmutattam, hogy hű leszek hozzá, s az ellensége kedvéért nem árulom el.”³³

1954-ben a Nagy Imre-kormány elkezdte felülvizsgálni a kommunisták elleni koncepciós pereket. Amikor 1955-ben elsőként rehabilitálták Pálffy Györgyöt, Heller bejelentés nélkül Lukácshoz sietett a hírel: „Lukács elvtárs, Pálffyt rehabilitálták. Minden hazugság volt.” Heller meglepődött Lukács kételkedő, ambivalens reakcióján, amit úgy értelmezett, hogy Lukács „kétfelé érzett”, „nemcsak értelmileg: érzelmileg sem tudta a két dolgot egyeztetni”. Lukács, akiben a polgári tisztesség kommunista cinizmussal keveredett, fenntartotta azt a hitét, hogy az ártatlanul elítéltek kivégzésének volt valami „reális magja”. Heller szerint Lukács „csak felesége előtt tárta fel legmélyebb meggyőződését, ahogyan mi Pistával is csak egymásban bíztunk”.³⁴ Nem tudjuk mit tárt fel Lukács a bolsevizmus ügyében a felesége előtt, de aligha olyat, amivel Heller egyetértett.

Habár Heller úgy emlékszik vissza, hogy kezdetől fogva distanciát alakított ki Lukács egyes nézeteivel szemben, „ugyanakkor megvolt az abszolút azonosság és annak tudata, hogy soha egy szót elene nem fogok szólni, amíg üldözik... Mert minden félreérthető. Vagyis, ha kritizáltuk, vagy én kritizálom őt akármilyen szempontból, azt mindig úgy fogják értelmezni, hogy elhatárolom magamat tőle. Tehát semmit nem szabad mondani. Ezt alkalmaztuk egymásra és a barátokra is, akikkel szintén sok mindenben nem értettünk egyet”.³⁵ A kritikai distancia – tehetem hozzá – arra nem terjedt ki, hogy Lukács nagy művei közül talán a legrosszabbról, *Az ész trónfosztásáról* (mely az irracionális elemeket tartalmazó filozófiákat a fasizmus szükségszerű előzményének mutatja be) magasztaló recenziót írjon, kijelentve: Lukács álláspontja „minden lényeges kérdésben igaznak bizonyul”.³⁶ A németül is megjelent, a nyugati filozófia javát irracionálisnak minősítő, a hidegháború tüzeit szító könyv sok baloldali gondolkodót fordított el Lukácstól.

Lukács szűk tanítványi körének közös sorsváltása a Kádár-korszak első, megtorló időszakában is töretlen maradt. 1956 után, a romániai snagovi deportálásból hazaengedett, ettől fogva visszavonultan élő, *Az esztétikum sajátossága* című könyvén dolgozó, azt 1962-ben befejező mester rendszeresen beszélgetést folytatott tanítványaival a készülő műről. Noha Hermann szerint a tanítványok már ekkor is több tekintetben, például a modern irodalom és a film szerepének értékelésében Lukácsot régi álláspontjának megváltoztatására készítették,³⁷ ők maguk mégis elsősorban a marxista Lukácsból merítették s nyertek inspirációt saját műveik megírásához.

KILÉPÉS AZ ASZIMMETRIÁBÓL

Heller Ágnes és Lukács György kapcsolata olyan kölcsönös kötelék, mely a tanítvány-mester viszonyból fejlődött fokozatosan át szimmetrikus, meg-megújuló szellemtársi vonzalommá. Lukács volt Heller legfontosabb tanítója, mentora és filozófiai elődje. S fordítva, Heller volt Lukács legkiemelkedőbb tanítványa. Heller nemcsak megértette Lukács elgondolásait, hanem idővel, amikor felismerte a mester tévedéseit, korrigálásukra és mélyreható kiigazításukra tett kísérletet. Ez a felismerés eleinte Lukács egyes gesztusaira vonatkozott. Heller sokáig többet tudott Lukács ellenlábásairól, mint régi tanáraitól és fiatalkori eszményeiről. „Utáltam, ahogy Gyuri bácsi beszélt az ellenségeiről: amikor Kunt letartóztatták és megölték, Lukács

és társai ünnepséget rendeztek, jól bevodkáztak. »Lukács elvtárs hogyan tehetek ilyet? «...», támadt fel Hellerben a felháborodás: „Aki gyilkol, akkor is gyilkos, ha gyilkost öl”.³⁸

Heller több helyen leírja, hogy azért írt és védett meg 1955-ben az etika és nem az esztétika témakörében kandidátusi disszertációt, mert nem akart Lukács epigonja lenni. A késői Lukács nem írt etikai műveket, ellenben a fiatal Lukács gyakran álcázta esztétikának etikai elgondolásait, mint ahogy öltöztette műfajelméleti ruhába történetfilozófiáját. A „világválság közepette” kebelében fausti módon „két lelket rejtő”³⁹ Lukács bujdokló lelkét felismerő és nyomába szegődő Heller vállalkozásának hamarosan beért a gyümölcse. Amikor a Pártközpont 1956-ban felkérte Lukácsot, hogy küldjön valakit a Lenin-intézetbe filozófiát tanítani, Lukács Hellert jelölte ki, aki Spinoza *Etikáját* ment előadni.

A lever 1956-os forradalom után a tanítást abahagyó Lukács számára Heller maradt a „lakmuszpapír”, a vitapartner, akivel beszélhetett arról, amivel foglalkozik, akin kipróbálta a gondolatait. „Hiába volt mellette a felesége, akivel mindent megbeszél, ő mégsem volt filozófus. Rám volt szüksége”,⁴⁰ taglalja Heller. Arról nem ír, hogy miért éppen őrá volt Lukácsnak szüksége, s nem más filozófusra. Talán Hellerben volt meg leginkább a dosztojevszkiji műsáknak az a bája, amit a Monarchia korában Lukács nyilvánosan nem vállalt első nagy szerelmében, Seidler Irmában, s első feleségében, Jelena Grabenkóban ismert fel. Heller jelentősége Lukács életében felesége, Bortstieber Gertrúd 1963-ban bekövetkezett halála után tovább nőtt. Lukács levelezését a megelőző évben Hermanntól elvált s Fehér Ferencsel házasságot kötő Heller kezdte intézni.⁴¹ Lukács pedig utolsó nagy művén, *A társadalmi lét ontológiájáról* című művén dolgozott. Közben a tanítványi kör, Heller szerint, noha „melegen tisztelte”, egyre kevésbé tartotta reprezentatív filozófusnak a továbbra is a marxizmus-leninizmus talaján álló Lukácsot. Heller és második férje kezdtek együtt nyaralni Lukáccsal, amíg élt, s viszonyuk személyesebbé, barátkozóbbá vált. Ugyanakkor Lukácsot mind kevésbé érezték mesternek. 1963 után „kivételesen minden írását rossznak tartottam... viszont egy nagyon érdekes, fontos és izgalmas ember körül éltünk, aki valaha, réges-régen Európa reprezentatív, nagy gondolkodója volt”, idézi fel Heller a mester-tanítvány kapcsolatból szövetséggé fejlődés időszakát.⁴² Lukács marxistaként lett világhíres és tanítványi köre e holdudvar fényét élvezte. Habár a mester, Goethét idézve, megpróbálta elhíttetni, nem számít „valaki önmaga által működik-e vagy mások által”, a saját

életével erre egyáltalán nem adott példát. Ellenkezőleg, az eredetiségre törekvő, önmaga által működtetett szenvedélyes és elkötelezett filozófus mintája volt Heller számára. Lukács nem érdekelték a mások által működtetett „legjelentéktelenebb” emberek, akik képesek művek létrehozása nélküli teljes életet élni. Ő ugyanis többre becsülte a műveket, a művekben élést, mint magát a nyers életet. Nála mindig a műnek volt elsőbbsége az élettel szemben. Ez Heller esetében annyiban volt másképp, hogy kötelezőnek tartotta filozófiájának hiteles megélését, saját életével összhangba hozását is. Míg Lukács a ridegen aszketikus, megváltáshitre alapozott forradalmiság iránt érzett nosztalgiát,⁴⁵ melyben magát szerette partizánként bemutatni, addig Heller a sztoikus-epikureus életvitelt részesíti előnyben.⁴⁴ Az előbbi számára adott történelmi helyzetben az emberáldozatot követelő szükséges bűn természetes, az utóbbi viszont elhatárolja magát a vért követelő cselekedetektől. „Alapjában véve ostoba kérdés, hogy valaki magából merít-e valamit vagy másokból: ...a földolog, hogy akarunk legyen és jártasságunk és szívósságunk a dolog véghezviteléhez; semmi más nem számít” – idézi az idős Lukács az idős Goethét.⁴⁵ Heller nem annak hitt, amit Lukács mondott, hanem annak, amit tett. Ha nem így jár el, akkor aligha kapott volna több figyelmet Lukácstól, mint egyetlen – nem művekben, hanem az életben létező – lánygyermek.

Heller nagyon jól tudta, hogy világvonal-beli filozófussá emelkedését egyáltalán nemcsak annak köszönheti, hogy felismerte kora alapvető etikai, továbbá történelemfilozófiai és modernitáselméleti válságra váró problémáit – így az Auschwitz és a Gulag előtti és utáni folyamatok feltárásának és értelmezésének fontosságát a jövőbeli hasonló katasztrófák megelőzése szempontjából –, hanem annak is, hogy mindehhez Lukácstól elsajátított kimagasló szellemi színvonalon tudott hozzászólni. Lukács révén a „világnézetek Himalája” egyik fő hegyvonulatáról rajtoló Heller akkor is aránylag magas nívón maradhatott volna, ha messze mestere szintje alatt teljesít. Heller idővel több területen is képes volt tovább és magasabbra jutni, mint Lukács. „Ha túllép is rajta az ember, mégis föl kell néznie rá: járjak az ő nyomdokain vagy valami egészen másra vállalkozva térjek más utakra, ettől teljesen függetlenül mindig is elkötelezettje maradok”,⁴⁶ mondta 1986-ban Heller Lukácsról a New School for Social Reseach tanszékvezető Hannah Arendt professzoraként.

Lukács életének utolsó éveiben Heller számára világossá vált, hogy a feladat nem a saját fénykorához képes alkotóképességében sokat hanyatlott

mester utolérése, hanem felnövése *A lélek és formák*, valamint *A regény elmélete* Lukácsának színvonalára, majd onnan elrugaszkodva továbbmenni, saját járatlan útján.

LUKÁCS HALÁLA ÉS MEGELEVENEDÉSE

Heller nem tudta eltemetni az édesapját, ahogy többi vészidőszakban elhunyt szeretteit (így első szerelmét) sem. Kamasz korában előbb egyedül gyászolt, majd bizonyos fokig a Hanoar Hacionista közösségben, mely azonban nem támogatta továbbtanulási törekvéseit. Az értelmetlenség csöndje, az iszonyat némasága, a szégyen hallgatása és a bűntudat szótlanúsága⁴⁷ közepette senkitől nem láthatta, hogyan kell méltóan meggyászolni a holokauszt halottait. Noha nem tekinti magát haragtartónak, az apa elgyászolhatatlan halála nehezítést kelthetett benne az Örökkévalóval szemben, aminek szerepe lehetett az isten halálából kiinduló hegelianus ihletésű filozófiák (melyek közé tartozik a marxizmus is) iránti növekvő érdeklődésében. Az őt e pályára álmódó édesapja hozzájárulása ahhoz, hogy a leghíresebb magyar filozófusnővé váljon, talán ugyanúgy fontos lehetett, mint Lukács György ortalma. Heller elutasítja ezt az értelmezést. „Projektum vagyok... Filozófus lettem: ez magyarázza Lukácshoz való viszonyomat, és ennek semmi köze az apámhoz”, jelenti ki kategorikusan.⁴⁸ A nyolcvanéves Lukács utolsó nagy vállalkozása egy etikai rendszer megalkotása volt, de úgy döntött, hogy „ehhez előbb a marxista ontológia kérdéseit kell tisztába tenni”, írja Heller, hozzátéve, hogy ezt „már akkor sem értettem” – ugyanakkor – „ma sem keresem mélyebb és személyesebb motívumait az etika elhalasztására”.⁴⁹ Heller etikai trilógiája második kötetét, a *Morálfilozófiát* apja, Heller Pál emlékének ajánlja.⁵⁰

A védelemnek Lukács halálával vége szakadt. Heller ravatalánál őrséget állva vett részt a mester temetésén. A filozófus halála után nemcsak a szellemi örökség szelektálása feladatával kellett szembenéznie, hanem a hatalom addig visszatartott büntető lépéseivel is. Az MSZMP 1973-ban Heller és több más Lukácsot követő társadalomkutató tevékenységét antimarxistának minősítette, amit munkaszünetük megszüntetése, publikálási és utazási lehetőségeik korlátozása követett. Heller számára nehéz elintézni valónak mutatkozott annak elkülönítése, amit Lukácsból meg akar tartani, attól, amit elereszt. Ez utóbbi esetben a Lukács világnézetéhez való hűség forgott kockán. A kérdés

már Lukács halála előtt felmerült, egyebek közt a *Szilveszteri szimpóziumban*. Heller az erkölcsileg legmagasabb rendűt keresi, akinek modelljét az édesapjában pillantotta meg. „A legfőbb jó az ember számára nem a másik ember, hanem a másik tisztességes, igaz ember.”⁵¹ A temetéssel Lukács nem vált múlttá, hanem jövő felé mutató, Hellert szüntelenül a mester tévedéseire emlékeztető feladatává. Az ember nembelisége felé haladó történelem jegyében életművének megelőző szakaszait pártkatonaként vagy taktikai okokból elutasító, illetve felülvizsgáló, nemcsak pályatársait, de mestereit is megtagadó Lukácsot Heller nyugodt lélekkel félredobhatta volna, mint levedlett múltja tartozékát. Ha ezt teszi, csak megismétli a spirituális visszaélésnek azt a módját, amit a mestereit lekicsinylő Lukácstól sajátíthatott volna el. A Lukács életében látható számos példa közül elég itt utalnunk arra, ahogy Simmellel – akinek mind a kultúrfilozófia témakörét, mind pedig *A regény elmélete* című művének meghatározó kutatói kérdését köszönheti⁵² – ironikus a róla írt nekrológban, majd „az önelégült cinizmus” német filozófusának nevezi *Az ész trónfosztásában*.⁵³ Ugyancsak Simmeltől származtatható a „ki fog minket megvédeni a nyugati demokráciától?”⁵⁴ romantikus kapitalizmusellenességet tükröző kérdése, melyet Lukács hangoztatott a Vasárnapi Társaság 1916–1917-es összejövetelén és ismételt meg – ezúttal a demokrácia szavát civilizációra cserélve – a *Regény elmélete* 1963-ban írt előszavában,⁵⁵ anélkül, hogy megadta volna a kóvedet a hozzá hasonlóan erősen asszimilálódott zsidó mesterének.

1971-ben Heller azt az idős Lukácsot temette el, akit ismert. A végtisztesség megadását Hellernél a fiatal, a *A lélek és formák* esszéit szerző Lukács életre keltése követte. A fiatal Lukácsnak Ibsen, Kierkegaard és Dosztojevszkij voltak a házi szentjei. Ibsen élményintegrációs szerepet töltött be nála.⁵⁶ Dosztojevszkijt többek közt a modern nagyváros legkiválóbb írójának s a „teljes bűnösség állapotából” való kilépés előhírnökének tartotta.⁵⁷ Az örökségből parazitaként élő, első szerelmét faképnél hagyó, a saját „életét megköltő” Kierkegaard-ral – akiről Simmel óráin hallott először – Lukács mindhárom vonatkozásban azonosulni tudott. Lukácsot harmincnégy éves koráig – rendkívül bőkezűen – az apja tartotta el, ő sem sem vállalta az elköteleződést szerelméhez, s életművének „megköltése”, méghozzá organikus fejlődési folyamatként való konstruálása egyik fő önprezentáló törekvése volt. Ez utóbbi szándék az önnön filozófiai karakterének állandóságát hangsúlyozó Hellelre is igen jellemző. Szerves fejlődését Heller az alkatórészeit idővel teljesen

kicszerelő Thészeusz hajója metaforával illusztrálja, amit láthatóan értéknek tekint. Azt azonban nem mondja meg, hogy az ily módon koherenssé stilizált életnek miért van nagyobb önértéke a széttöredezett élethez képest. Az egységesítő narratíva forszírozása helyenként árt a tényszerűségnek. „Első újbaloldalinak számító» könyvemet (*A mindennapi élet*) még az újbaloldal születése előtt írtam. Sem a belső emigráció, sem pedig a tényleges emigráció nem hagyott észlelhető nyomot a filozófiámon”,⁵⁸ állítja Heller. A könyvön az 1960-as évek közepétől kezdett el dolgozni, mielőtt az újbaloldali mozgalom tetőpontjára ért volna. Mindamellett a mozgalom már az 1960-as évek elején is létezett, noha a vasfüggöny mögötti Magyarországon nem volt ismert. „Az újbalos szimpátia vitt el a marxizmushoz is”, jegyzi meg Heller máshol.⁵⁹ Azt, hogy a tényleges emigráció milyen hatással volt az életére és a filozófiájára, nagyon jól érzékelteti első emigrációban írt könyve, a *Történelem elmélete* magyar kiadásának előszavában: „számos dologra kellett reagálnom, amelyet tapasztalatból nem ismertem [...] Nem tudtam, hogyan működik a demokrácia, vagy mit jelentenek az emberek számára az emberi jogok vagy akár a magántulajdon és a személyes szabadság, hiszen mindennek eddig csak hiányát, nem pedig működését tapasztaltam [...] Ekkor választottam magam számára személyes filozófiát”.⁶⁰ Nem vitatom a narratív koherencia „egész”-ségben, szalutogenezisben (egészségfejlődésben) betöltött jelentőségét.⁶¹ Ugyanakkor Heller mintha filozófiája történetét, sokszínű, heterogén, hibrid és töredékes anyagát a lukácsi életmű egyes alapvető kategóriái (a műalkotás zárt teljessége, homogén médium, egész ember – emberegész) segítségével kívánná jó történetté formálni. Léteznek azonban olyan események, melyeket nem lehet koherens, strukturált és jelentőségteljes történetként elmondani. A holokausztnak ennek kiugró példája. Ebben az esetben az elbeszélés és a megélt történet közti különbözőség nem szüntethető meg, s a „hangzavar paradox összhangja” funkcionális.⁶² Heller, aki ellenállt a rendszeralkotás csábításának, nem szállt szembe a „filozófiai karakter megmaradásának” csalogató tételével. E tétel teoretikus, módszertani és erkölcsi értéként való fenntartása, véleményem szerint az, ami sebezhetővé teszi a megköltött életművet.

A magát Lukács halála idején már posztmarxistának tekintő Heller a premarxista Lukács gazdag örökségből a saját életét és szerelméhez való viszonyát – Rudolf Kassner szavaival élve – megköltő, költészetté formáló kierkegaard-it választotta. Kassner írásaiban a művészetben élő emberek két fő típusa vonul végig, írja Lukács: „a költő és a pla-

tonikus”, más szóval az „alkotó művész és a kritikus”.⁶³ Ezt tartja a hiteles élet két formájának. A versben író költő mindig magáról beszél és mindent elmondhat magáról. Vele szemben „a platonikusban mindig él valami, ami számára hiába keresne rímet”.⁶⁴ A platonikus feladata a költő és költői-ség megértése és magyarázata. A platonikusnak „le kell győznie magában az esztétika emberét, a poétát [...] a benne lappangó költő csábító szirénhangját”⁶⁵ s lemondani az élet élvezéséről. Lukács csaknem addiktív módon ragaszkodott ehhez az elgondoláshoz. Talán ez óvta meg az öngyilkosságtól és a tébolytól. „Hölderlin és az ifjú Nietzsche mellett Lukács volt azon kevés modernnek egyike, aki még hitt a tragikus műfaj feltámadásában a modernitásban”,⁶⁶ jegyzi meg Heller egy tanulmányában. Szemben a két nagy, művészetben élő német költővel, illetve platonikussal, Lukács nem vált pszichotikussá. Heller 1971-ben vetette papírra Lukács etikailag „ős-eredeti” választásáról – arról a hitéről, hogy „az életnek, ha »igazi« etikailag megformálnak kell lennie – szóló esszéjét: Lukács „ifjúkorának tragikus élménye az élet ellényegtelenedése [...] az etika és az alkotás szférája közti szakadék áthidalhatatlansága”,⁶⁷ írja Heller Az élet koronáját a homogén, zárt teljességet nyújtó műben – s nem a „szélesebb alapú életben”, melyben nem tud eligazodni – látó Lukács „a »tisztá szellembé« menekült, a filozófia oxigéndús levegőjében tanul meg lélegezni”, kommentálja Heller a *Lukács György és Seidler Irma* című, 1973-ban írt esszéjében.⁶⁸ Lukács *Naplója* tanúsága szerint azt hitte, hogy őt csak feltételelesen lehet szeretni, nem önmagáért, hanem azért, amit létrehoz. Legjobb barátjáról, Popper Leórról úgy vélte, hogy Polányi Károlyban feltétel nélkül hisz, őbenne viszont csak annyiban, amennyiben műveket produkál.⁶⁹ Ebből a meggyőződésből fakadt az a tapintatlan gesztusa, mellyel a *Lélek és formák*at elhagyott szerelmének ajánlotta. Önmaga helyett a könyvét. Mintha nem tudta volna, hogy a mindennapinál nagyobb koncentrációjú, lángra gyújtó, égető és lélegzetelállító „oxigéndús levegőt” nem olvasmányélmények, hanem találkozásélmények biztosítják. Amíg a mennyasszonyát „becsületesen” elhagyó Kierkegaard Reginája hozzámert régi imádójához, addig Lukács szerelme, Irma a Duna hullámsírjában keresett megnyugvást. Lukács egyébként nem Irma, hanem az ugyanabban az évben meghalt Leó halálát követően érezte magát „légüres térben”. Irma halála után az állítja, hogy „nem szeretett engem”,⁷⁰ holott ő nem akart vagy nem mert eltökelten a lányhoz tartozni. Kierkegaard fordítva járt el: azt állította, hogy sosem szerette Regina Ol-
sent.⁷¹ Utólagosan Heller elmondja a *Lukács György*

és *Seidler Irma*-esszével kapcsolatban, hogy mindkettőjükkel azonosult, minthogy akkoriban már tapasztalta, hogy „a »mű«, még ha kicsiny és veszendő is, igen nagy áldozatot követel [...] a »közönséges élet« kis és nagy örömeiből fizetjük meg ezt az árat”.⁷²

Az addigi filozófiai programját feladó Heller nem az egzisztencializmus hírnökét kereste Kierkegaard-ban, hanem az irányt mutató etikai gondolkodót. Szinte egyfajta házastársi feladatmegosztás keretében, az egzisztencializmus másik nagy előfutáráról, Dosztojevszkijről Fehér Ferenc látott neki befejezni a Lukács által jó fél évszázaddal korábban tervezett monográfiát.⁷³ A Dosztojevszkijhez hasonlóan demokrata Fehér – írja Vajda Mihály – nem akarja tudomásul venni azt a lehetőséget, hogy nem mindenki, hanem csak egyes „kiválasztottak” képesek személyiséggé válni.⁷⁴ Heller 1972-ben, a címet is megőrizve, Lukács hatvan évvel korábban *A lelki szegénységről* címmel írt írásán töprengett el. Ebben a dialógusban Lukács „saját kasztja törvényei szerint” élő rezonőrje „a gögös arisztokratizmus és a magamegalázó alázat” egyvelege.⁷⁵ A lelki szegénységet, a saját pszichológiai determináltságunk alóli felszabadulást, a mélyebb metafizikai és metapszichikai szükségleteknek való alávetés érdekében – mondja Lukács szócsöve – „az asszonyok sosem vívhatják ki”.⁷⁶ A sors frivolitása, hogy mégis egy nő, Heller Ágnes volt képes a legmesszebbmenőkig megérteni és egyben kijavítani Lukács filozófiáját. Szemben a *szükséges bűn* tanításához görcsösen ragaszkodó Lukáccsal, Heller elutasítja az olyan művet, melyről eleve tudni, hogy embervér szükségése a megvalósításához. Lukács a brutálisan meggyilkolt Kómíves Kelemenné legendáját hozza példaként arra, hogy a „mű az életből nőtt ki [...] emberi anyagból készült [...] a vakolat embervérből való”.⁷⁷ Lukács, azt hiszem, téved. Ez a mű az elpusztításból, az élet megsemmisítéséből nőtt ki, nem az életből. Ám, amíg az élet-halál körforgása és az erőszak szükségszerű, addig a művek létrehozásához nincs szükség emberáldozatra. A monoteista vallások létrejötte óta az emberáldozat nem szent, hanem kriminális cselekmény. Heller, másként érvelve, ugyanerre a következtetésre jut: ő a bibliai Úristen nagyságát csodálja, „aki nem fogadta el Ábrahám áldozatát; és az Isten és Ábrahám közötti szövetség széttéphetetlen volt, a mű létrejött »embervér fundamentum« nélkül is”.⁷⁸ Heller tudomásul veszi, hogy az egyenlőség demokratikus eszméjének érvényesítéséből nem következik az, hogy az emberek a legtöbb területen képesek lesznek az emberi nem színvonalára emelkedni. Erre az emberileg belátható perspektívában nem fog sor kerül-

ni.⁷⁹ A szerencsétlen individuum három stádiumát, három lehetséges magatartását, illetve sorsválasztását – az esztétikait, az etikait és a vallásosait – a szerelem fényében leíró Kierkegaard rendszerében a „demokratikus mivoltú” etikai stádium az, amely elvileg mindenki számára nyitott. Az első és a harmadik stádium viszont „csak a kiválasztottak előtt áll nyitva: sem zseni, sem apostol nem lehet *mindenki*”.⁸⁰ Ebben az 1971-ben készült tanulmányában Heller alighanem kierkegaard-i, illetve kassneri szellemben akarta magát újrakölteni. Ez a munka lett a későbbi nagy etikai művek egyik fontos kiindulópontja. Később Heller felfigyelt Kierkegaardnak arra a megjegyzésére, hogy „nem az az enyém, aki hozzám tartozik, inkább az, amihez én tartozom. Sem »barátom«, sem »népem«, sem az »Istenem« nem tartozik hozzám; ezzel szemben én hozzájuk tartozom”. Maga Heller nem akarja Kierkegaard-t teljes mértékben követni az „előjeleknek ebben a gyökeres megfordításában”. Ő megállt félúton, ami a *kölcsönösséget* jelenti.⁸¹ A félút ez esetben az optimális középútnak tűnik.

A *lelki szegénység*ben elhangzó kérdésre: „vannak-e jó emberek?” Lukács Dosztojevszkij hőseire, Szonyára, Miskin hercegre és Alekszej Karamazovra hivatkozva teszi azt az általánosító megállapítást, hogy az ő jóságuk természetlen és zavart teremtő. Érdekes módon Heller unokatestvérét, Georges Baalt (aki Artúr Meller unokája; Artúr Meller lánytestvére, Zsófia pedig Heller Ágnes imádott nagyanyja) szintén ez a kérdés foglalkoztatta. Baal, a jeles színházterapeuta – akinek e sorok írója tanítványa volt az ezredforduló éveiben –, miközben fontosnak tartotta a jó, tisztességes és igaz ember eszményét, Lautréamont *Maldoror énekei* című darabjából származó kedvenc idézete így szól: „mutass egy embert, aki jó!”⁸² Baal szerint a jó ember keresése önáltatás. Az ő színházát a jó ember önáltató álarcának folyamatos lerántása tartotta lendületben. Heller, Zsófia nagyanyjával egyetértően – Lukáccsal és Baallal szemben –, azt gondolja, hogy „jó ember az élő Utópia... *A szép jellem a boldogság egyetlen ígérete egy Istentől elhagyott világban.*”⁸³ Heller helyettesíti a lukácsi tartalmat, de megtartja a formát, amennyiben a „Jó emberek léteznek, hogyan lehetségesek?” kérdését teszi morálfilozófiájának kiindulópontjává.⁸⁴ Ugyanez a megjelenése a Lukács esztétikáját megalapozó kérdésnek: műalkotások léteznek – hogyan lehetségesek?”⁸⁵ Amíg Heller számára Lukács, addig Lukácsnak (anélkül, hogy elismerte volna) Simmel adta a mintát. 1908-ban Simmel a szociológia kérdését a következőképpen fogalmazta meg: „Létezik társadalom, hogyan lehetséges?” Simmel saját kérdésfeltevésének erede-

tét Kant *A tiszta ész kritikája* című – horderejét tekintve kopernikuszi fordulatot hozó – művében nevezte meg (Hogyan lehetséges természet? Hogyan lehetséges tudományos és metafizikai ismeret? Hogyan lehetségesek a priori szintetikus ítéletek?).⁸⁶

LUKÁCS ÉS HELLER: KÉT REPRESENTATÍV PÁLYA

Életük egyik felében Lukácsnak és Hellernek ugyanaz a nagyváros, Budapest volt az otthona. Innen indultak és ide tértek vissza. Sokáig emigrációban éltek, s amikor hazajöttek, egy számtalan tekintetben erősen megváltozott, idegenszerű városban és hazában találták magukat. Fölöttébb más lett az itthoni tájkép. Egymástól különböző egyéni és történelmi korban, s más-más ütemben érkeztek meg. Heller előbb csak látogatóba járt haza, azután évekig ingázott New York és Budapest között, Lukács viszont rögtön visszatelepedett s nem vágyott vissza Moszkvába. Lukács fiatalon, negyvenéves kora előtt vetette papírra a legjobb műveit. Heller túl az ötvenen írta meg azokat a könyveit, melyek leginkább számot tarthatnak arra, hogy száz év múlva is széles körben fogják őket olvasni. Heller könyvei mindmáig, ami csaknem példátlan, egyáltalán nem viselik magukon az öregkor bélyegét. Emigrációjáig Heller Lukácsot a 20. század legjelentősebb filozófusai közt tartotta számon.⁸⁷ Azt, hogy miben állt a jelentősége, Mészáros Istvánhoz hasonlóan, elsősorban Lukács *totalitív*-koncepciójában próbálta megragadni.⁸⁸ Heller és Mészáros egyaránt észrevették Lukács ifjúkorának remekművei iránti nosztalgiáját. Az 1956-ban emigrált Mészáros az egyetemes haladásban és viharaival a jövő felé űző történelemben hívó Lukácsot, *A történelem és osztálytudat* szerzőjét csodálta, aki szerint „az igazság lassan halad előre, de végül semmi sem állíthatja meg”.⁸⁹ Az 1977-ben emigrált Heller, Mészárossal ellentétben, nemcsak arra jött rá, hogy a kommunizmus által megbabonázott Lukács végzetes morális és történelmi tévedésének fogságában élt, hanem azt is felismerte, hogy éppen ehhez a tévedéshez mindhalálig tartó ragaszkodása tette őt reprezentatív gondolkodóvá.⁹⁰ Hellernek nehezebb esett belátni azt, hogy egy filozófiájában hanyatló, zseniális művek írására már nem képes, Lukácsnak volt a tanítványa. Attól kezdve, hogy talajt fogott abban a nyugati demokráciában, melytől Lukács meg akarta menteni a világot, Heller következetesen haladt nagy témája, a modernitás elméletének kimunkálásában. A szellemi utak elváltak.

„A fiatal Lukács egyszer azt mondta, hogy a műalkotások zárt világok, hideg csillagok, melyek kizárólag a befogadónak hoznak melegséget, s ehhez még hozzáteszem: egzisztenciális magányunk tükröképei”,⁹¹ említette meg Heller abban az időben, amikor megkezdte fokozatos visszatérését Közép- és Kelet-Európa egyetlen olyan városába, ahol még számottevő, ma is jelentős irodalmi és kulturális teljesítményt nyújtó zsidó közösség él. A „világértelmiségi” Heller, aki minden előadására új anyaggal készül, mert nem szereti magát ismételni, nem győzi nyomatékosítani, hogy honpolgárként jött haza, mivel csak Magyarországon tud honpolgárként szélesebb közönség számára közérthető lenni. Világhírű filozófusként nem a tudomány vagy a politikaelmélet művelésében, hanem a mindennapi élet szférájában, a demokratikus közéletben találta meg új helyét és feladatait.

„Minden jelentős embernek csak egy gondolata van”, állította Lukács Popper Leórol írt nekrológiájában.⁹² „Azt mondhatnám, hogy mindig csak egyetlen könyvet írtam: a modernitás elméletét”,⁹³ mutat rá maga Heller az őt valóban jelentőssé tevő gondolatra. Modernitáselméletének első csirái már első emigrációban írt, 1982-ben megjelent könyvének végén fellelhetők.⁹⁴ A következő mérföldő ezen az úton a Fehérrel közösen írt *Osztály, demokrácia, modernitás* című, 1983-ban megjelent tanulmány.⁹⁵ Az 1985-ben publikált *A szegény hatalma* című kötet utolsó fejezete (*Az elégedetlen társadalom*) bemutatja a modernitás három tendenciáját, illetve logikáját.⁹⁶ Kár, hogy a magyar fordításból kimaradt ez a fontos fejezet. A következő év antinukleáris mozgalmakat tárgyaló könyvének (*Ítéletnap vagy elretentés?*) a modernitás három logikája (akkor még: kapitalizmus, iparosítás, és demokratizálódási folyamat) és a modernitás legfőbb értékei (szabadság és élet) a kiindulópontjai.⁹⁷ Hamarosan elindult a másik nagy projekt, az etika, melynek az 1987-ben megjelent *Az igazságon túl* az előhírnöke.⁹⁸ Az 1990-es évekhez érve Heller modernitáselmélete lassan elnyerte megszilárdult formáját. Lukácsra minden modernitásról szóló Heller-könyvben található hivatkozások, ám a sorozatot lezáró kötetben, *A modernitás egy elméletében* Lukács már csak lábjegyzet.⁹⁹

Lukács sohasem vizsgálta meg annak lehetőségét, hogy továbblépjen az interszubsztivitás általános elmélete felé, vette észre Heller.¹⁰⁰ Ő viszont mind elméletileg, mind pedig a gyakorlatban erre az útra lépett. Ezen az ösvényen jár előttünk, s ez a csapás addig van kitaposva, ameddig Heller eljutott. Az 1990-es évek közepétől Heller irányt váltott. A hagyomány másféle forrásaiból kezdett méríteni. Megírta az esetlegesség megtapasztalásától

lenyűgözött Leibnizről szóló könyvét.¹⁰¹ Amikor észrevette, hogy az európai kultúra mestertörténetei között mitológia nem szerepel, a mítosz felé fordul.¹⁰² Kezdetű foglalkozni a zsidó hagyománnyal, s kezdte felismerni magában azt az ironikus magyar zsidót, akinek perspektívája összevág a modernitásbeli esetlegesség élményével. Kierkegaard fedezte fel Szókratészben az első egzisztencialista ironikust – állítja *A balbatatlan komédia* című, 2005-ben publikált könyvében –, hozzátéve, hogy Platón szerint a szókratészi ironia humoros.¹⁰³ A fiatal Lukács tragikus-pesszimiztikus és néha misztikus. A felvirágzó, kritikus-reflektív Heller viszont ironikus, s egyre inkább.

JEGYZETEK

- Nikolaos Vlahakis: Interview with Agnes Heller. *Sofia Philosophical Review*, 2012, 6(2). 5–11.
- Heller Ágnes – Kőbányai János: *Bicikliző majom*. Múlt és Jövő Kiadó, Budapest, 2004. 460.
- Heller Ágnes: *New York nosztalgia*. Jelenkor, Budapest, 2008. 173.
- Uo. 18–19.
- Uo. 263.
- Uo. 275.
- Rózsa Erzsébet: „Sem fájdalom, sem keserűség”. *Beszélgetések Heller Ágnesrel*. Jelenkor Kiadó, Pécs, 2009.
- Rózsa Erzsébet: *Heller Ágnes, a fronézis filozófusa*. Budapest, Osiris, 1997. 278.
- Uo. 279.
- Heller Ágnes: *Filozófiám története*. Múlt és Jövő Kiadó, Budapest, 2009. 58.
- Uo. 17.
- Lukács György: *Az esztétikum sajátossága*, Akadémiai Kiadó, Budapest, 1969. I. kötet. 756.
- Heller 2009. 16.
- Uo.
- Heller–Kőbányai 2004. 83.
- Rózsa 1997. 248.
- Alexander Mitscherlich – Margarete Mitscherlich: *A gyászolásra képtelenül*. Múlt és Jövő Kiadó, Budapest, 2014.
- Heller Ágnes: *Olvasónapló 2017–2018*. Múlt és Jövő Kiadó, Budapest, 2013. 180.
- Rózsa 2009. 27.
- Heller–Kőbányai 2004. 44.
- Heller Ágnes: *Trauma*. Múlt és Jövő Kiadó, Budapest, 2006. 61.
- Uo. 33.
- Heller–Kőbányai 2004. 52–53.
- Heller 2006. 34.
- Kókai Károly: A fiatal Lukács György és a zsidóság. *Szombat*, 2000. XII(2). <http://www.szombat.org/archivum/kokai-karoly-a-fiatal-lukacs-gyorgy-es-a-zsidóság-1352774035> (Letöltve: 2019. április 1.)
- Lukács György: *Megélt gondolkodás. Életrajz magnószalagon*. Magvető, Budapest, 1989. 95.
- Heller–Kőbányai 2004. 87.
- Uo. 89.
- Heller 2008. 280.

- ³⁰ Heller Ágnes: *Pikareszk Auschwitz árnyékában*. Múlt és Jövő, Budapest, 2003. 127.
- ³¹ Heller–Kőbányai 2004. 101.
- ³² Rózsa 1997. 249.
- ³³ Uo. 276.
- ³⁴ Heller–Kőbányai 2004. 123–124.
- ³⁵ Rózsa 1997. 277.
- ³⁶ Heller Ágnes: Lukács György – Az ész trónfosztása. *Magyar Tudomány*, 1956, LXIII(1–3). 111–115.
- ³⁷ Hermann István: *Lukács György élete*. Corvina, Budapest, 1985. 196–197.
- ³⁸ Heller–Kőbányai 2004. 105.
- ³⁹ Lukács György: *Történelem és osztálytudat*. Magvető, Budapest, 1971. 696.
- ⁴⁰ Heller–Kőbányai 2004. 186.
- ⁴¹ Szerdahelyi István: *Lukács György*, Akadémiai Kiadó, Budapest, 1988. 227.
- ⁴² Heller–Kőbányai 2004. 216.
- ⁴³ Poszler György: *Az évszázad csapdái*. Magvető, Budapest, 1986. 54.
- ⁴⁴ Heller Ágnes: *A történelem elmélete*. Múlt és Jövő, Budapest, 2001. 338.
- ⁴⁵ Lukács György: *A társadalmi lét ontológiájáról. II.* Magvető, Budapest, 1976. 734.
- ⁴⁶ Heller Ágnes: Viszonyomról Lukács György etikájához. Válasz Rüdiger Dannemann kérdéseire (1986). In: *A Budapesti Iskola. Tanulmányok Lukács Györgyről I.* T-Twins – Lukács Archivum, Budapest, 1995. 508.
- ⁴⁷ Heller 2006. 82.
- ⁴⁸ Heller–Kőbányai 2004. 325.
- ⁴⁹ Heller Ágnes: Ami Lukács Györgyből maradandó. In: Pierre Rusch – Takács Ádám: *Lukács György gondolkodása – jelenkori perspektívából*. Gondolat, Budapest, 2013. 24.
- ⁵⁰ Ágnes Heller: *A Philosophy of Morals*. Blackwell, Oxford, 1990.
- ⁵¹ Heller Ágnes: *Szülveszteri szimpózium*. T-Twins, Budapest, 1992. 27.
- ⁵² Lukács György: *A heidelbergi művészetfilozófia és esztétika. A regény elmélete*. Magvető, Budapest, 1975.
- ⁵³ Lukács György: *Az ész trónfosztása*. Magvető, Budapest, 1978. 414.
- ⁵⁴ Lukács 1989. 135.
- ⁵⁵ Lukács 1975. 479.
- ⁵⁶ Kelemen Gábor – Koltai Mária: Mentális donjuanizmus. Az Ibsen-drámák szerepe a fiatal Lukács György élményintegrációjában. *Pszichoterápia*, 1992 1(1). 45–52.
- ⁵⁷ Lukács 1975. 593.
- ⁵⁸ Heller 2009. 12.
- ⁵⁹ Heller–Kőbányai 2004. 249.
- ⁶⁰ Heller 2001. 8.
- ⁶¹ Aaron Antonovsky: *Unraveling The Mystery of Health. How People Manage Stress and Stay Well*. Jossey-Bass Publishers, San Francisco, 1987.
- ⁶² Matti Hyvärinen – Lars-Christer Hyden – Marja Saarenheimo – Maria Tamboukou: *Beyond Narrative Coherence*. John Benjamins Publishing, Amsterdam, 2010.
- ⁶³ Lukács György: *A lélek és a formák*. Napvilág, Budapest, 1997. 36.
- ⁶⁴ Uo. 37.
- ⁶⁵ Uo. 39.
- ⁶⁶ Heller Ágnes: A nem tragikus dráma mint az amerikai demokrácia jelenének mítosza. In: *Költészet és gondolkodás*. Múlt és Jövő Kiadó, Budapest, 1998. 157.
- ⁶⁷ Heller Ágnes: A kötelességen túl. A német klasszika etikájának paradigmaticusága Lukács György életművében. In: *A Budapesti Iskola* 1995. 313.
- ⁶⁸ Heller Ágnes: Lukács György és Seidler Irma. In: *Portrévázlatok az etika történetéből*. Gondolat, Budapest, 1976. 393.
- ⁶⁹ Lukács György: Napló (1910–11). In: *Uő: Curriculum vitae*. Magvető, Budapest, 1982, 422.
- ⁷⁰ Uo. 440.
- ⁷¹ Lukács 1997. 48.
- ⁷² Heller 2009. 78.
- ⁷³ Fehér Ferenc: *Az antinómiák költője. Dosztojevszkij és az individuális válsága*. Magvető, Budapest, 1972.
- ⁷⁴ Vajda Mihály: Ember a transzcendentális otthontalanságban. *Múlt és Jövő*, 1994 5(2), 87.
- ⁷⁵ Heller Ágnes: A lelki szegénységről (Lukács György ifjúkori dialógusa). In: *Portrévázlatok az etika történetéből*. Budapest, Gondolat, 1976. 426.
- ⁷⁶ Lukács György: A lelki szegénységről (Egy levél és egy párbeszéd). In: *Uő: Ifjúkori művek*. Budapest, Magvető, 1977. 547.
- ⁷⁷ Uo. 546.
- ⁷⁸ Heller 1976. 432.
- ⁷⁹ Heller 1995. 319.
- ⁸⁰ Heller Ágnes: A szerencsétlen tudat fenomenológiája. In: *Portrévázlatok az etika történetéből*. Gondolat, Budapest, 1976. 296.
- ⁸¹ Heller 1990. 75.
- ⁸² Lautréamont: *Maldoror énekei*. Európa, Budapest, 1988. 14. Ford. Bognár Róbert.
- ⁸³ Heller Ágnes: *Személyiség-etika*. Osiris, Budapest, 1999. 266.
- ⁸⁴ Heller 1990. 22.
- ⁸⁵ Lukács 1975. 15.
- ⁸⁶ Georg Simmel: Exkurs über das Problem: Wie ist Gesellschaft möglich? In: *Soziologie: Untersuchungen über die Formen der Vergeellschaftung*, Duncker und Humblot, Leipzig, 1908.
- ⁸⁷ Heller Ágnes: *Az ösztönök. Az érzelmek elmélete*. Gondolat, Budapest, 1978. Budapest, 136.
- ⁸⁸ István Mészáros: *Lukács' Concept of Dialectic*. Merlin, London, 1972.
- ⁸⁹ Lukács György: Utam Marxhoz. In: Budapest, *Uő: Curriculum vitae*. Magvető, Budapest, 1982. 238.
- ⁹⁰ Heller 2013. 10.
- ⁹¹ Heller Ágnes: *Életképes-e a modernitás?* Latin Betűk, Debrecen, 1997. 251.
- ⁹² Lukács György: Popper Leó (1886-1911) In: *Uő: Ifjúkori művek*. Budapest, Magvető, 1977. 560.
- ⁹³ Heller 2009. 149.
- ⁹⁴ Heller 2001. 298–315.
- ⁹⁵ Ferenc Fehér – Ágnes Heller: Class, democracy, modernity. *Theory and Society*, 1983 12(2). 211–244.
- ⁹⁶ Ágnes Heller: *The Power of Shame*. Routledge, Oxford–London, 1995.
- ⁹⁷ Ferenc Fehér – Ágnes Heller: *Doomday or Deterrence?* Routledge, Oxford–London, 1986.
- ⁹⁸ Heller Ágnes: *Az igazságosságon túl*. Gondolat, Budapest, 1990.
- ⁹⁹ Ágnes Heller: *A Theory of Modernity*. Blackwell, Oxford, 1999.
- ¹⁰⁰ Heller Ágnes: Az ismeretlen remekmű. In: *A Budapesti Iskola* 1995. 457.
- ¹⁰¹ Heller Ágnes: *Leibniz egzisztenciális metafizikája*. Kossuth, Budapest, 1995.
- ¹⁰² Heller Ágnes: *Megtévesztés*. Csokonai, Debrecen, 2005. 79.
- ¹⁰³ Ágnes Heller: *Immortal Comedy: The Comic Phenomenon in Art, Literature, and Life*. Lexington, New York, 2005. 103–104.